

УДК 94: 908/930 (477)

КОЗАЦЬКІ ВИТОКИ ДНІПРА: МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

Віктор Векленко,
Дмитро Філімонов

Розглядається репрезентативність науково-популярного видання С.В. Чурука «Козацькі витoki Дніпра (місто трьох переправ)» в контексті наявних картографічних матеріалів і свідчень джерел.

Ключові слова: місто Дніпро, Старий Кодак, Новий Кодак, Самарь, Новобогородицька фортеця, Старосамарський ретраншемент.

The authors consider representativeness of the popular scientific edition of S.V. Chiruk «Cossack origins of the Dnipro (the city of three crossings)» in the context of available cartographic materials and evidences of sources.

Keywords: the city of Dnipro, Stary Kodak, Novy Kodak, Samar, Novobogoroditsa fortress, Staro-Samara retrenchment.

Історичне краєзнавство посідає надзвичайно важливе місце в створенні системи розуміння регіональних етноісторичних процесів, які призводили до змін в ареалах залюднення тих чи інших територій. Неабияку роль відіграє міфологізація подій і людей, які тою чи іншою мірою могли впливати або впливали на ці події, особливо це є важливим у зв'язку із деколонізацією місцевої і загальної історії. Історія населених пунктів, заснованих в козацьку добу або посткозацькі часи, періодично стає заручницею конфлікту між імперськими і національними наративами, характерним прикладом чого є історія м. Дніпро.

В старій історіографічній традиції заснування міста пов'язувалось з іменем імператриці Катерини II, і офіційно датою заснування населеного пункту вважався 1787 рік, коли Катеринослав був перезаснований на правому березі р. Дніпро. В радянський час роком заснування був призначений 1776 р., тобто час заснування Катеринослава I Кільченського [22, с. 78–79]. У 2000 рр. виникла гіпотеза про існування в Нижньому Присамар'ї

старовинного козацького запорозького містечка Самарь з перевозом, яке передувало зведенню Новобогородицької фортеці, неподалік від якої і був заснований перший Катеринослав.

Ця гіпотеза ґрунтується на розвідці місцевих краєзнавців [7] та деяких випадкових археологічних знахідках з поза меж культурного шару [11, с. 13–27]. В результаті некритичного ставлення до писемних джерел та некоректної інтерпретації археологічного матеріалу, версія стосовно існування на місці пізнішої фортеці Новобогородицької (Ново-Богородицької, Богородицької) в XVI–XVII ст. козацького містечка Самарь стала домінуючою ідеєю для визначення дати заснування міста Дніпра від 1524 р. При цьому на другий план відійшов Новий Кодак, біля якого і створювалося новоперенесене місто. Мало того, періодично місцева громадськість починала вимагати відзначати 945 рік як заснування м. Дніпро від згадуваної у давньоруських літописах легендарної столиці ранньосередньовічного слов'янського союзу племен уличів – міста Пересічень [22, с. 31], котре, на думку деяких місцевих краєзнавців, ніби розташовувалося на Ігреньському півострові в межах сучасного міста [8, с. 44–48]. Проте така гіпотеза не підтверджується останніми дослідженнями, проведеними археологами на Ігреньському півострові [20; 21]. Тобто загальна ситуація постійно ускладнювалася, проте джерелознавчі розвідки не велися. Дійшло до того, що у Вікіпедії безпідставно позначені: 1500 (або 1550) – торгівельне козацьке місто Самар (Самарь, Самара) у пониззі р. Самари, 1564 – козацькі курені у Таромському, 1596 – перевіз Кам'янка через Дніпро, 1600 – Богородицькі хутори (тепер – м. Підгороднє) тощо [19].

У 2008 р. вийшла з друку дуже цікава розвідка тоді ще дніпропетровських дослідників О.А. Репана, В.С. Старостіна, О.В. Харлана «Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська» [35], які спробували звести докупи наявні дослідження задля визначення саме козацького коріння міста. Проте з самого початку

великим дисонансом виявилось внесення до міських коренів польської фортеці Кодак (Старий Кодак), яка ніколи не входила до меж сучасного мегаполіса. Крім того, історики не дали належної оцінки автентичності сфальшованій грамоті польського короля Стефана Баторія 1576 р., яка неодноразово використовувалася місцевими фахівцями як одна з підстав для обґрунтування наявності урбаністичних процесів в Надпоріжжі у XVI ст. [38]. Інші похибки в контексті тогочасної історіографічної ситуації в цій царині несуттєві.

Проте просування наративу т.зв. «козацької Самарі» XVI ст. без наявних про те джерел, спроби залучення до аргументів на користь її існування гіпотетичних тверджень тощо призвели до необхідності ґрунтовнішого вивчення ситуації, в тому числі щодо якості археологічних матеріалів, і у 2018 р. авторами було опубліковане дослідження [14], яке мало або поставити крапку в цій дискусії, або ж змусити опонентів навести реальні свідчення адептів «старосамарії».

Тому опублікування С.В. Чируком у 2023 р. в категорії науково-популярне видання праці «Козацькі витоки Дніпра (місто трьох переправ)» і в тому ж році – її доповнене перевидання викликали певне сподівання щодо врахування всіх попередніх помилок і похибок, і що бодай на такому рівні місто отримає зважену попередню версію своєї історії, що ґрунтується на аналізі писемних джерел та останніх історіографічних дослідженнях. Маємо одразу зазначити, що в контексті зимівників [45, с. 64–65] і давніх поселень [45, с. 46–47] на території сучасного м. Дніпро станом на другу третину – кінець XVIII ст. проведена високоякісна робота: це стосується і статистичних даних, і імен власників козацьких зимівників. Дуже колоритні світлини, які чудово ілюструють давню історію міста, намагаються передати колорит козацької епохи. Не менш важливою є чітка позиція автора, де він визначає статус роботи – дуже стислий ознайомчий нарис, який не претендує на

вичерпність і, тим більше, на пальму першості; здебільшого те, про що у ній йдеться, було сказано набагато раніше іншими авторами [45, с. 12].

Проте недоліків, що повторюють помилки, допущені різними дослідниками, та продовжують поширювати історичні міфи щодо ранньої історії нашого міста, на нашу думку, теж достатньо багато. Насамперед це стосується локалізації та історії існування різних укріплень і поселень XVI–XVIII ст. В першу чергу маємо наголосити на безпідставності зарахування фортеці Старий Кодак, залишки земляних укріплень якої знаходяться на території Новоолександрівської сільської громади Дніпровського району Дніпропетровської області, до історичного ареалу м. Дніпро [45, с. 24]. Не менш вразливою є історія Нового Кодака, час заснування якого має декілька варіантів. На думку автора «Козацьких витоків Дніпра», це – 1640 рр. [45, с. 28], Ю.А. Мицик дає дещо іншу версію – або 1645, або 1650 рр. [33, с. 133], але якщо вірними є 1640 рр., тоді Новий Кодак – це польська проміжна станція від Кодака Старого в напрямку Канева і Черкас. І, незважаючи на свідчення про те, що в 1650 р. частина мешканців Старого Кодака переселилася до Нового Кодака [38, с. 20], постає питання про безперервність існування цього містечка до кінця XVII ст., оскільки як більш-менш значуще поселення воно починає фігурувати в джерелах лише в перші роки XVIII ст., коли Новий Кодак згадується в документах як село Нове [47, с. 299], тобто достатньо велике неукріплене поселення. У 1709 р. в результаті каральної експедиції царських військ на Запорозжя, спричиненої переходом Війська Запорозького Низового на бік шведського короля Карла XII, Новий Кодак було спалено [47, с. 326]. Після цього він більше не згадується у писемних джерелах. Відродження Нового Кодака як козацького поселення починається після повернення запорожців у підданство до російської імператриці Анни Іванівни в 1734 р. На початку 1736 р. його вже згадано як «новонаселяемую слободу Кодак», до якої переходять деякі жителі прикордонних містечок Полтавського полку – Царичанки і Китай-

города [22, с. 69]. За свідченнями фельдмаршала Б.Х. фон Мініха, у той час Новий Кодак являв собою неукріплену слободу запорозьких козаків, яку в разі нападу татар вони мали залишити, «ібо оную, пока въ предбудущей кампанії мостъ чрезъ Днѣпръ сдѣланъ не будетъ, отъ непріятеля укрѣпить не можно» [17, с. 232]. Тобто, будівництво укріплень для захисту Нового Кодака мало відбутись в 1737 р., коли Дніпровська армія, очолювана Мініхом, під час походу на турецьку фортецю Очаків за допомогою наплавного мосту, побудованого від Переволочни до Мишурина Рогу, переправилася з лівого на правий берег Дніпра [28, с. 352]. Підтвердженням цього є карта 1738 р. [25], де у Нового Кодака (позначений літерою L) вже є укріплення, котрі показано дуже схематично – у вигляді невеликого валу зі встановленими на ньому рогатками (рис. 1). При цьому тильна частина даної споруди – горжа, звернута до р. Дніпро, була відкритою, тобто – не укріпленою. Такий вигляд фортифікації Нового Кодака станом на 1738 р. наводить на думку, що земляне укріплення бастіонного типу [36, с. 40–46], описане козаком М. Л. Коржем і яке він називає фортецею [45, с. 28], було остаточно завершено протягом 1738–1739 рр. або вже на початку 1740-х рр., коли до Нового Кодаку, насамперед з території Лівобережної України (Гетьманщини), прибуло багато нових переселенців, і він став одним з паланкових центрів Нової Січі [36, с. 212]. У будь якого разі питання визначення часу побудови оборонної споруди Нового Кодака потребує подальшого дослідження.

Дуже дивною і незрозумілою виглядає локалізація на опублікованій С. Чируком схемі-реконструкції розташування укріплень козацької доби на теренах сучасного м. Дніпро так званого «Замку Вишневецького 1562 р.», позначеного у північно-західній частині півострова Ігрень (Огрінь), в межах сучасного ж/м «Придніпровський», а також датування цього гіпотетичного укріплення 1562 роком [45, с. 39]. Очевидно, що під назвою «Замок Вишневецького» мається на увазі укріплення на острові Монастирському або

в урочищі Монастирище, яке, згідно писемних джерел, виникло у середині XVI ст. вище порогів Дніпра в результаті діяльності ротмістра козацької роти прикордонної служби Великого князівства Литовського, князя Дмитра Івановича Вишневецького. Останній відомий, насамперед, тим, що влітку 1556 р. заснував тимчасове дерево-земляне укріплення на о. Хортиця – замок, котрий став предтечою майбутньої Запорозької Січі [1, с. 148–149; 29, с. 272–277; 37, с. 530–531]. В 1558 р., вже перебуваючи на службі у московського царя Івана IV Грозного, князь Д. Вишневецький обрав базою для подальших своїх походів проти татар острів Монастирський, де, імовірно, також було побудоване якесь тимчасове дерево-земляне укріплення [29, с. 292, 296; 37, с. 541–543]. В наступному 1559 р. московський воєвода Д. Ф. Адашев на чолі війська чисельністю 8 000 осіб здійснив з острова Монастирського похід у Чорне море і спустошив татарські улуси на західному узбережжі Кримського півострова, після чого повернувся назад на Монастирський острів [29, с. 316, 318–320, 323]. Остання згадка в актових документах укріплення на о. Монастирському та перебування в ньому Д. Вишневецького датується 1561 р. Тобто «Замок Вишневецького» аж ніяк не міг бути спорудженим Д. Вишневецьким в 1562 р., бо в тому ж 1561 р. князь знову переходить у підданство до короля Сигізмунда II Августа, покидає нижнє Дніпро та відправляється у Литву [1, с. 155–157; 29, с. 341, 343]. Отже в джерелах мова йде про острів, розташований перед порогами, та ще й подається його назва – Монастирський. З огляду на те, що в середині XVI ст. переміщення литовських і московських військових контингентів в Придніпров'ї здійснювалося переважно по воді човнами, саме скелястий Монастирський острів був ідеальним місцем для розміщення тимчасової військової бази, а не полого узбережжя Ігрєнського півострова, відкрите для нападу татар. Більше того, є відомості про існування на Монастирському острові ще у першій половині XX ст. залишків якихось земляних валів. Так, В. Бушуєв зазначає, що на острові, у його північній підвищеній частині «недалеко від берега, на

північ від дороги до переправи на яхт-клуб, помітні рештки якогось городища» [9, с. 143]. Натомість у північно-західній частині Ігреньського півострова, де згідно схеми-реконструкції локалізується так званий «Замок Вишневецького 1562 р.», незважаючи на доволі гарну археологічну дослідженість цього мікрорайону, жодних матеріалів, а тим більше залишків земляних укріплень та житлово-господарських комплексів, які можна було б ототожнити з тимчасовою фортифікаційною спорудою – замком, спорудженим у XVI ст., не виявлено.

Викликають питання і локалізація та датування часу будівництва деяких укріплень періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр., а також поселень доби Нової Січі. Так, невірно локалізований редут Миколаївський, який, згідно з картою 1738 р., розташовувався не на краю великої коси правого берега гирла Самари, тобто не у заплаві, а вище – на краю схилу корінного берега (Рис. 2), на північний схід від сучасного повороту на дорогу, що веде до Усть-Самарського мосту (вул. Сонячна Набережна). До того ж цей редут було побудовано не в 1735 р. [45, с. 40], а в серпні-вересні 1736 р., під час повернення Дніпровської армії з походу на Крим [41, с. 20–21; 43, с. 38]. Також неправильно показані місця розташування Кодацького та Протовчанського редутів [45, с. 38] та не вказано точну дату їх заснування [45, с. 40] – 1736 рік [39 с. 93; 43, с. 38]. З поселень, що виникли у XVIII ст., некоректно локалізована Діївка [45, с. 62]. Насправді її історичний центр був розташований на південь від сучасного ж/м «Покровський».

Далі, без будь-якого критичного осмислення час виникнення с. Лоцманської Кам'янки визначається 1750 р. [45, с. 76], тобто прийнятою офіційною датою заснування даного населеного пункту, що ґрунтується на повідомленні Ф. Макаревського, без посилання цим автором на будь-які джерела [31, с. 272]. Хоча перша відома на сьогодні писемна згадка про історичні події, що відбувалися на території сучасної Лоцманської Кам'янки, датується 1687 р. Тоді повсталі московські вояки полку генерала

Г.І. Косагова, які зимували в Кам'яному затоні, піднялися вздовж правого берега Дніпра Кодацьким шляхом і спочатку зупинилися в гирлі р. Сура. Згодом вони перейшли до урочища «вище Кодака» біля р. Кам'янка, де спорудили тимчасовий укріплений табір [27, с. 220]. Перше постійне укріплення – Кам'янський ретраншемент, – виникло в центральній частині сучасної Лоцманської Кам'янки в 1737 р. як база Дніпровської флотилії перед порогами Дніпра [28, с. 351–353, 915; 39, с. 95, 103]. Поселення – слобода Кам'янка, що розташовувалася біля ретраншементу, – відоме з початку 1740 рр. [39, с. 197]. Тобто маємо дуже приблизну картину, яка потребує надзвичайно кропіткої цілеспрямованої праці, перш за все – в пошуку джерел і їхньої репрезентативної інтерпретації.

Не менш цікавою є ситуація і з переправами, про які заявлено в самій назві – «місто трьох переправ». За великим рахунком, потрібно мати на увазі різновиди переправ – перевози, мости, броди, – та в процесі їх локалізації враховувати рельєф місцевості. Якщо мова йтиме про так званий Кодацький перевіз 1645 р. [45, с. 14] до Старожитньої Кам'янки (нібито заснованої у 1596 р., позначена на карті 1738 р. літерою К), то привертає увагу дуже складний рельєф лівого берегу р. Дніпро, який вимагає, на нашу думку, додаткових робіт з облаштування перевозу, причому на 1738 рік переправу показано тільки в одному місці – в гирлі р. Самара, біля Усть-Самарського ретраншементу (Рис. 2). Взагалі ситуація в гирлі р. Самара наглядно демонструє, як за дуже короткий відрізок часу – пару років – могли змінюватися не тільки місця розташування переправ, але й їхній тип. Так, на карті 1736 р. [24] в цьому мікрорайоні позначено два перевози – «перевоз летнеи» та «перевоз вешнеи во время разлития вод», що розташовувалися північніше Усть-Самарського ретраншементу (Рис. 7) і фактично були влаштовані на традиційних переправах, котрі використовувалися людиною починаючи ще з кам'яної доби [42]. Перевози, влаштовані на усть-самарських переправах, здійснювалися за допомогою великих вантажних

суден – байдаків [41, с. 21]. Але на карті 1738 р. вже показано лише одну переправу, що з'єднувала безпосередньо Усть-Самарський ретраншемент з правим берегом Самари (Рис. 2). Здійснювалася переправа, ймовірно, за допомогою наплавних дерев'яних або понтонних мостів, перекинутих між берегом і островами, через які було прокладено дороги. Таку ж само переправу показано в гирлі Самари і на карті 1740 року (Рис. 8).

Також вважаємо суттєвим недоліком розділу, присвяченого давнім переправам, те, що автор не приділив уваги військовим подіям XVII ст., пов'язаним з бродами, розташованими в гирлі р. Самара. По-перше, не згадано про бій запорозьких козаків на чолі з легендарним кошовим отаманом Іваном Дмитровичем Сіркою з татарами в 1660 р. Пам'ять про цю подію зберігалася серед місцевих мешканців (багато з яких були нащадками запорожців) у вигляді усної традиції ще у XIX – на початку XX ст. і була зафіксована Ф. Макаревським та Д. І. Яворницьким [31, с. 1015–1016; 46, с. 16, 23; 48, с. 55]. До того ж, народні перекази щодо цього зіткнення козаків та татар, що, імовірно, відбулося у північно-західній частині Ігреньського півострова, поблизу усть-самарських переправ, знаходять підтвердження у писемних джерелах про великий бій козаків з татарами біля порогів Дніпра в 1660 р. [5, с. 52], з тією лише різницею, що кошовим, який очолював запорожців, був тоді не І. Сірко, а Петро Суховій (Суховієнко) [15, с. 13]. По-друге, у контексті функціонування самарських переправ не згадано про перебування на території сучасного м. Дніпра такої відомої історичної особи, як представника давнього роду української православної шляхти, князя Єремії-Михайла Корибута-Вишневецького (Яреми Вишневецького) – одного із найбільших магнатів Речі Посполитої першої половини XVII ст. Останній в 1647 р. на чолі власного приватного війська чисельністю 32 000 осіб здійснив похід на Запоріжжя. Перейшовши р. Самару, князь зі своїми вояками зупинився на декілька днів в спорудженому ними тимчасовому укріпленому таборі, який, згідно з відомостями учасника походу шляхтича

Б.К. Машкевича, розташовувався у південно-східній частині Ігреньського півострова – напроти фортеці Кодак [32, с. 410–411].

Щодо Старосамарської переправи, то, як не дивно, вона дійсно була, але на єдиній карті 1795 р., де вона показана, шлях прямує понад річкою Кримкою (Рис. 3), виходить до самарського берегу вище за течією від Новобогородицької фортеці, але рельєф річки і островів не передбачає наявності тут перевозу – скоріш за все, був брід за низької води. Той же спуск біля південно-східного напівбастіону фортеці, що довгий час вважався спуском до перевозу [12, с. 52], і до якого, згідно з опублікованою С. Чируком схемою-реконструкцією історичних шляхів, що проходили через територію міста Дніпро у XVII–XVIII ст., ніби підходив так званий «Брилів шлях» [45, с. 21], насправді є ділянкою рову Новобогородицької фортеці, яка з часом, під впливом природних чинників, перетворилася на широкий яр. Річ у тому, що під час будівництва фортеці рів проєктувався так, що у місцях природних виходів каменю він робився меншої глибини, але ширшим. Ось як описано рів Новобогородицької фортеці у відомості 1707 року: «...ров – в которых местех не помешал камень, в глубину – 4-х сажень, шириною – 5-ти сажень, а в которых местех камень, в тех местех в глубину по 2 и по пол 3 сажени, шириною по 6-ти и по 7 сажен» [10, арк. 92]. Саме такі виходи граніту спостерігаються на дні яру, на який перетворилась ця широка частина фортечного рову завдяки багаторічним стокам ним дощових і талих вод. Яр біля південно-східного напівбастіону фіксується вже на плані 1769 р. (Рис. 4); мало того, сьогодні, з урахуванням підйому рівня річки Самара після створення ДніпроГЕСу, глибина спуску до сучасного рівня води складає понад 10 м, яр доволі вузький для проходження ним возів, а спуск – крутий. Крім того, існуванню перевозу тут перешкоджають острови і з'єднання самарських рукавів. Також жодна із доріг, позначених на відомих планах XVII ст., не підходить до берега Дніпра, що виключає наявність безпосередньо біля фортеці будь-яких переправ і перевозів на них. Позначені

шляхи ведуть вниз по течії р. Самари у напрямку до Миколаївського редуту та Усть-Самарського ретраншементу, а вгору – до Самарського ретраншементу (Самари, Піщаної Самари, Верхньої Самари) через невеликий дерев'яний міст в гирлі р. Кримки (Кринки), документи щодо виділення деревини в 1764 р., необхідної для його ремонту, містяться в Архіві Коша [3, с. 186–187], а також до містечка Царичанки. Тобто, вважаємо, що тема переправ опрацьована вкрай посередньо. Те ж саме стосується і шляхів, котрі виходили до них та позначені на багатьох картах і планах XVIII століття.

Взагалі, тема картографії надзвичайно цікава, проте малодосліджена. На превеликий жаль, ані Інститут історії Дніпра, ані Музей історії Дніпра не зацікавились цим напрямком, бо крім карти 1738 р. і плану 1769 р. вже давно опубліковані і «План Старой Самаре с ситуаци» 1741 р. (Рис. 5) [16, с. 322], і кольоровий план Старої Самари 1747 р. (Рис. 6) [16, с. 324], відомий більшості українських дослідників за чорно-білою ілюстрацією в третьому томі Архіву Коша Нової Запорозької Січі [2, с. 26]. Іноді навіть опубліковані локальні дослідження містять багато важливої інформації: зокрема наводяться дані, що «соборная ц[е]рковь Пресвятыя Б[огоро]д[и]цы Живоносного Ея Источника брусяная, о трех верхах, преводом [из] малороссийских городов, недостроена». Тобто, скоріш за все, церкву у розібраному вигляді привезли з якогось міста Гетьманщини, але повністю зібрати і облаштувати на кінець листопада 1688 р. не встигли [16, с. 321]; крім того, наводяться уточнені назви фортечних воріт – Московські, Дніпровські й Самарські, вказуються реальні посилання на документи тощо.

Проте, чи не найдискусійнішою є тема так званої «козацької Самарі XVI–XVII ст.». З одного боку, автор чітко визнає, що грамота Стефана Баторія 1576 р. є підрубкою [45, с. 44], з іншого – стверджує, що Новобогородицька фортеця була споруджена на місці поселення Старої Самарі [45, с. 42]. Проте, назва «Стара Самара» починає вживатися в джерелах для позначення залишків Новобогородицької фортеці

(Богородицька), частково перепланованих для влаштування Старосамарського (Богородичного) ретраншементу, лише після 1736 р. [28, с. 346, 951–952; 16, с. 322, 324], і до того в будь-яких архівних документах топонім Стара Самара або Стара Самарь на теренах Нижнього Присамар'я не фіксується. Тобто, на сьогодні не існує жодних достовірних документальних свідчень, що могли б підтвердити існування гіпотетичної доновобогородицької «козацької Самарі» XVI–XVII ст., крім припущень і археологічних знахідок, переважна частина яких (в тому числі і широко відомі торгівельні пломби XVI ст.) отримана «з поза меж культурного шару» і відноситься до категорії випадкових знахідок. Дуже сумнівним виглядає і датування виключно за нумізматичним матеріалом житлово-господарських комплексів, що ніби визначаються XVI ст. – другою половиною XVII століть [14, с. 128–132].

Маємо зазначити, що писемні і картографічні джерела XVI ст. щодо Нижнього Присамар'я надзвичайно умовні. Використана автором карта Бернарда Ваповського 1526–1528 рр. дуже схематична (Рис. 9), і територія на південь від гирла Ворскли підписана як Тартарія; позначка в умовному куті між р. Дніпро і гирлом Самари може символізувати, що завгодно, в тому числі – і можливий тимчасовий табір військ кримського хана Мехмед I Герая під час його походу на Москву у 1521 р. Тобто, це картографічне джерело жодним чином не може вважатися документальним підтвердженням існування в першій половині XVI ст. так званої «козацької Самарі». Знайдені Ю.А. Мициком інвентарі Черкаського і Канівського замків 1552 р. про козацьке і міщанське «уходництво» (в тому числі – і в Присамар'ї) [33, с. 19] свідчать більше про юридичні права на сезонне використання тих чи інших територій, ніж про постійну господарську діяльність; мало того, на сьогодні невідомо, за яких умов, за якими домовленостями з Кримським ханством ці «уходи» могли використовуватись.

Картина XVII ст. не менш складна. За часів царювання Михайла Федоровича (1613–1645 рр.) [6] через Присамар'я проходили деякі московські прикордонні сторожі і роз'їзди (Рис. 10), але жодні свідчення про стаціонарні поселення на цій території відсутні. Навіть наприкінці століття, вже після заснування Новобогородицької фортеці, на лівому «Кримському» березі р. Самара, а також біля узбережжя Дніпра позначені татарські кочовища (Рис. 11). Тобто підтвердження існування гіпотетичної «козацької Самарі XVI–XVII ст.», за винятком вилучених із землі, з перевідкладеного культурного шару, за допомогою металодетектора монет, печаток і пломб та інших індивідуальних знахідок, немає.

Також викликає здивування специфічність бачення автором «Козацьких витоків Дніпра» ранньої історії Новобогородицької фортеці, незважаючи на достатньо ґрунтовно виписаний період її заснування і будівництва [13, с. 96–100; 16, с. 319–325; 30, с. 17–22; 47, с. 48–50], підтверджений чисельними джерелами. Наприклад, дослідник чомусь вважає, що фортеця була заснована за наказом гетьмана І. С. Мазепи. Проте добре відомо, що спорудження фортеці відбулося влітку 1688 року за наказом царів Іоанна V та Петра I Олексійовичів [13, с. 96–97; 15, с. 366; 47, с. 41–46; 49, с. 110–111], і закладалася вона як основна військова база московських військ на кордоні з Кримським ханством та перший пункт нової укріпленої лінії вздовж р. Самара [40, с. 20–23]. Гетьман, козаки якого були основною робочою силою на будівництві фортеці [15, с. 365], лише виконував царську волю і свої зобов'язання щодо спорудження нових московських форпостів, в тому числі і на території Присамар'я, закріплені у так званих «Коломацьких статтях» [13, с. 96; 40, с. 17; 47, с. 41]. Не менш дивним виглядає твердження автора, що першим гарнізоном Новобогородицька були заслані сюди московські стрільці [45, с. 36]. Тоді як насправді на початку існування фортеці до складу її гарнізону в основному входили солдати, рейтари та копійщики так званих полків іноземного або

нового строю у кількості 4914 осіб [49, с. 132]. Заслані стрільці 4-х Московських полків, вцілілі після придушення повстання 1698 р. і зведені в жилий полк стольника і підполковника С.І. Шеншина, з'явилися у Новобогородицькій фортеці тільки у 1699 р., на чому багато разів наголошувалося в історіографії [13, с. 111; 35, с. 276; 36, с. 198; 40, с. 37]. На 1700-й рік засланих стрільців у складі новобогородицького гарнізону нараховувалося 427 осіб [13, с. 111]. У викладенні подальшої історії фортеці також є помилки та неточності, наприклад, «спільним загоном татар та запорожців, які діяли у рамках походу Пилипа Орлика проти московської влади» [45, с. 40] названо 40-тисячне кримське військо, до складу якого входили і запорожці, на чолі з самим ханом Девлетом II Гераєм, котре на початку 1711 р. вирушило у великий похід на Лівобережжя Дніпра, чим було розпочато бойові дії турецько-російської війни 1710–1713 рр., і в рамках якого двічі ханські вояки намагалися взяти штурмом Новобогородицьку фортецю [40, с. 45–47]. І таких різночитань доволі багато.

Отже, пошук давнього, передусім – козацького, коріння історії міста є, безумовно, вкрай нагальною потребою, оскільки з місцевої ідентичності виростає ідентичність загальнонаціональна. Проте, цей процес має відбуватися на основі пошуку репрезентативних джерел із максимально коректним їх використанням. В контексті вичленовування першопоселень, з яких виросло м. Дніпро, основна увага має бути приділена:

– фортеці Новобогородицькій, що засновувалася у кінці XVII ст. як нове місто. Завдяки чисельним писемним джерелам та матеріалам, здобутим в результаті багаторічних археологічних досліджень, чітко відомі дата її заснування, роль гетьмана І.С. Мазепи та участь козаків Гетьманщини в будівництві цієї фортифікаційної споруди, а також відомості про різні аспекти життя та діяльності, матеріальну культуру населення новобогородицького посада тощо;

— містечку Новому Кодаку із врахуванням можливої польської основи у процесі його виникнення та подальшого його існування як центру паланки і одного з найбільших козацьких поселень, розташованих на землях Війська Запорозького Низового;

— запорозькій слободі Половиці, з якої пізніше і постав майбутній Катеринослав, в наш час – сучасне місто Дніпро.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Akty, odnosiaschchyesia k ystoryy Yuzhnoi y Zapadnoi Rossyy. SPb, 1865. T. 2. 308 s.

2. Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: Korpus dokumentiv 1734–1775 rr. K., 2003. T.3. 951 s.

3. Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: Korpus dokumentiv 1734–1775 rr. K., 2019. T.8. 994 s.

4. Atlas Ekaterynoslavskoho namestnychestva, sostoiaschcheho yz chetyrnadtsaty uezdov: ostavshykhsia za otkrytyem Voznesenskoho dvenadtsaty y dvukh uezdov, prysoedynennykh ot Kyevskoho namestnychestva. Sochyneno po otkrytyy Voznesenskoho namestnychestva v Ekaterynoslave, maia 1795 hoda. *Rosiiskyi viiskovo-istorychnyi arkhiv (dali – RDVIA)*, F. VUA, op. 16, spr. 20772, ch. 1. Ark. 8–9.

5. Bantysh-Kamenskyi D.N. Ystoryia Maloi Rossyy. Moskva: V typohrafiy Semena Selyvanovskaho, 1830. Ch. II. 63 s.

6. Beliaev Y.D. O storozhevoi stanychnoi y polevoi sluzhbe na polskoi ukraïne Moskovskoho hosudarstva do tsaria Alekseia Mykhailovycha. Moskva: Unyv. Typ., 1846. 86 s.

7. Bynkevych V.V. Horodok starynnyi zaporozhskiy Samar s perevozom. D., 2000. 150 s.

8. Bynkevych V.F. «...Hrad im'iam Peresichen» : Kraieznavchi narysy pro pam'iatky Nadporozhzhia. Dnipropetrovsk: Porohy, 2008. 343 s.

9. Bushuiev V. Dniprove porizhzhia v arkheolohichnomu vidnoshenni. *Chervonyi shliakh: hromadsko-politychnyi i literaturno-naukovy misiachnyk*. Kharkiv: V-vo «Chervonyi Shliakh», 1924. № 11–12 (20–21) (lystopad–hruden). S. 140–152.

10. Vedomost kreposteí Kyeviskoi hubernyy, v kotorykh sydiat russkye voevody y stoiat russkye harnyzony, peredannykh upravlenyem yz Malorossyiskoho prykaza v Razriadnyi prykaz. 1707 h. *Rosiiskyi derzhavnyi arkhiv davnikh aktiv*. F. 229. Malorosiiskyi prykaz. Op. 3. № 155. ark. 19, 92–103zv.

11. Veklenko V.O. Arkheolohichne vyrishennia dyskusii stosovno roztashuvannia mistechka Samar ta Bohorodytskoi fortetsi. *Perlyny kozatskoho Prysamar'ia: mistechko Samar ta Bohorodytska fortetsia. Temat. zb.* D.: Vydavnytstvo DNU, 2008. S. 7–31.

12. Veklenko V.O., Kovalova I.F., Shalobudov V.M. Arkheolohichni doslidzhennia 2005 roku na posadi mista Samar – Bohorodytskoi fortetsi. *Perlyny kozatskoho Prysamar'ia: mistechko Samar ta Bohorodytska fortetsia. Temat. zb.* D.: Vydavnytstvo DNU, 2008. S. 49–58.

13. Veklenko V.A. Natelnye kresty Samary–Bohorodytskoi krepoty: monohrafiia. D.: Yzd-vo DNU, 2010. 216 s.

14. Veklenko V., Filimonov D. Arkheolohichne zakryttia kozatskoi Samari XVI–XVII st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. K., 2018. Vyp. 27. S. 71–79.

15. Velychko S. Litopys / Per. z knyzhnoi ukrainskoi movy, koment. V.O.Shevchuka; Vidp. red. O.V. Myshanych. K.: Dnipro, 1991. T. 2. 642 s.

16. Vorotnykova Y.A. Kremly, krepoty y ukreplennye monastyry Russkoho hosudarstva XV–XVII vekav. *Krepoty yuha Rossyy*. M.: Yndryk, 2016. T. 2. Kn. 2. 364 s.

17. Vsepoddanneishye doneseniia hrafa Mynykha. Mosk. otd. Arkh. Hl. shtaba. Ch. 1, Doneseniiia 1736 y 1737 hodov: po spysku poruchyka zapasa arm.

kav. M.P. Prokopovycha / pod red. Heneralnoho shtaba polkovnyka A.Z. Myshlaevskoho. *Sbornyk voenno-ystorycheskykh materyalov*. SPb: Voennaia typohrafiia (Yzdanye Hlavnaho Shtaba), 1897. Vyp. X. 330 s.

18. Gedz T.M. Terytoriia Ukrainy na karti Pivdennoi Sarmatii Bernarda Vapovskoho. URL: <https://archive.ph/20121225050201/papacoma.narod.ru/articles/wapowski.htm> (дата звернення: 11.10.2024 р.).

19. Dnipro (misto). Istoriiia: Serednovichchia. Vikipediia. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE_\(%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE_(%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE)). (дата звернення: 11.10.2024 р.).

20. Zalizniak L. Rozkopky bahatosharovoho poselennia Ohrin 8. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, 2018. S. 19–22.

21. Zalizniak L.L. «Hrad rusychiv im'iam Peresichen» u m. Dnipro ta arkheolohichni realii. *Arkheolohiia*. 2019. № 1. S. 95–104.

22. Istoriiia mista Dnipropetrovska / Za nauk. red. A.H. Bolebrukha. D.: Hrani, 2006. 596 s.

23. Karta Briusa-Menhdena, drukovanyi variant Yana Tesinha, 1699 r. URL: https://papacoma.narod.ru/maps/maps_images2/map_bruce_mengden_3_b.jpg. (дата звернення: 11.10.2024 р.).

24. Karta retranszhementa Ust-Samarskoho s nadlezhachei sytuatsyeiu. Dazhe vnov do oznachennoho mesta retranszhementa. 1736 r. *RDVIA*. F. 349, op. 40, spr. 1021, ark. 1.

25. Karta reky Dnepra ot lynny Ukraynskoi do Malyshevskykh ostrovov s pokazanyem uchrezhdennykh farpostov y retranszhamentov, takozh porohov. Kopyroval Khrystofor Shavarts. 1738 r. *Rukopysnyi viddil Biblioteky Rosiiskoi Akademii nauk*. OSRK, spr. 161; za opysom Oleksandrova № 665.

26. Karta reky Dnepra ot Kyeva do vpadeniya ee v Chernoe more y pry nei na prymernom machtape dlia vsiakoho usmotreniya polozhennia mest krepostei akuratno sverennye y vycherchennye plany oznacheny: Ust-Samarskoho, Kamenskoho, Nenasytetskoho, Khortytskoho y Malyshevskoho retranshementov, Oleksandr-shantsa, krepostei Ochakova, Kynburn y redut Sviatoho Nykolaia. Sochynena v ekspedytsyy krepostei. *Rukopysnyi viddil Biblioteky Rosiiskoi Akademii nauk*. OSRK, spr. 162; za opysom Oleksandrova № 666.

27. Kocheharov K.A. Bunt «polka» Hryhoryia Kosahova na Zaporozhe: maloyzvestnyi epyzod pervoho Krymskoho pokhoda 1687 h. *Rus, Rossyia: Srednevekove y Novoe vremia: Piatye chteniia pamiaty akademika RAN L.V. Mylova. Materyaly k mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsyy*. Moskva, 9–10 noiabria 2017 h. M., 2017. Vyp. 5. S. 218–224.

28. Laskovskiy F.F. Materyaly dlia istoryy inzhenerenoho iskusstva v Rossyy. *Opyt inzhenerenoho iskusstva posle ymperatora Petra I do imperatrytsy Ekateryny II*. SPb: tipohrafiya Ymperatorskoi Akademyy Nauk, 1865. Ch. III. 1020 s.

29. Letopysnyi sbornyk, imenuemyi Patryarshei ili Nykonovskoi letopysiu. *Polnoe sobranie russkykh letopyssei*. SPb, 1904. T. XIII. 310 s.

30. Lysty Ivana Mazepy / Upor, ta avt. vstupy, doslidzh. V.V. Stanislavskiy. K.: Instytut istorii Ukrainy NFNU, 2010. T. 1: 1687–1691. 479 s.

31. Makarevskiy F. Materialy dlia istoryko-statystychnoho opysu Katerynoslavskoi yeparkhii: Tserkvy ta prykhody mynuloho XVIII stolittia. Dnipropetrovsk: VAT «Dniproknyha», 2000. 1080 s.

32. Memuary, otnosiashchyesia k istorii iuzhnoi Rusy / pod red. V. Antonovycha. K.: Typohrafiya Korchak-Novytskaho, 1896. Vyp. II (pervaia polovyna XVII st.). 341 s.

33. Mytsyk Yu.A. Kozatskyi krai: narysy z istorii Dnipropetrovshchyny XV–XVIII st. D.: DDU. 176 s.

34. Plan Samarskaho retranszhamenta. 1769 r. *RDVIA*. F. 349, op. 37, spr. 56, ark. 1.

35. Rabynovych M.D. Streltsy v pervoi chetverti XVIII v. *Istorycheskye zapysky Instytuta istoryy Akademyy nauk SSSR*. Moskva, 1956. T. 58. S. 273–305.

36. Repan O. Palimpsest. Korinnia mista: poselennia XVII–XVIII stolit v istorii Dnipropetrovska. K.: Ukrainski propilei, 2008. 268 s.

37. Sbornyk Imperatorskoho Russkoho Istorycheskoho Obshchestva. SPb, 1887. T. 59. 629 s.

38. Svitlenko S.I. Urbohenezys Dnipropetrovska: osoblyvosti protsesu v domoderni chasy. Prydniprov'ia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia : zb. nauk. pr. / redkol.: S.I. Svitlenko (vidp. red.) ta in. D., 2010. Vyp. 8. S. 13–25.

39. Sukhomlyn O. Rosiiska viiskova prysutnist na terytorii Zaporozhzhia yak vyklyk dlia zaporozkoho svitu (1734–1775): monohrafiia. Lviv; Kyiv: LNU imeni I. Franka; IUAD, 2021. 328 s.

40. Filimonov D.H. Mistechko bilia Vilnoho brodu: Novoserhiivska fortetsia 1689–1711 rr. *Istorychne Prysamar'ia (zbirnyk naukovy-doslidnytskykh prats z istorii ta kraieznavstva konkursu im. A. Dzhusova)*. Dnipro: Aktsent PP, 2019. S. 5–91. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Filimonov_Dmytro/Mistechko_bilia_Vilnoho_brodu_Novoserhiivska_fortetsia_16891711_rr.pdf? (дата звернення: 11.10.2024 р.).

41. Filimonov D.H. Fortyfikatsiini sporudy periodu Rosiisko-turetskoi viiny 1735–1739 rokiv na terytorii Prysamar'ia. *Istorychne Prysamar'ia: zbirnyk nauk.-dosl. prats*. Zhytomyr: Vyd. O.O. Yevenok, 2020. S. 5–72. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Filimonov_Dmytro/Fortyfikatsiini_sporudy_periodu_Rosiisko-turetskoi_viiny_17351739_rokiv_na_terytorii_Prysamaria_isto.pdf? (дата звернення: 11.10.2024 р.).

42. Filimonov D.H. Vstanovlennia mists roztashuvannia davnikh pereprav u hyrli richky Samary za kartohrafichnymy ta arkheolohichnymy dzherelamy. *XII Dnipropetrovska oblasna istoryko-kraieznavcha konferentsiia «Istoriia*

Dniprovskoho Nadporizhzhia», 09.11.–12.11. 2021, m. Dnipro: materialy dopovidei / vidp. red. d-r ist. nauk, prof. S.I. Svitlenko. Dnipro: Lira, 2021. S. 75–80. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Filimonov_Dmytro/Vstanovlennia_mists_roztashuvania_davnykh_pereprav_u_hyrli_richky_Samary_za_kartohrafichnymy_ta_ark.pdf?
(дата звернення: 11.10.2024 р.).

43. Filimonov D.H. Shliakhy spoluchennia nyzhnosamarskykh forpostiv z Tsarychanskym retranshementom ta Ukrainskoiu liniieiu v period rosiisko-turetskoi viiny 1735–1739 rokiv. *Zaporizhzhia Historical Review*. Zaporizhzhia : ZNU. T. 6. № 58 (2022). S. 32–41. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Filimonov_Dmytro/Shliakhy_spoluchennia_nyzhnosamarskykh_forpostiv_z_Tsarychanskym_retranshementom_ta_Ukrainskoiu lini.pdf (дата звернення: 11.10.2024 р.).

44. Chertezh horodov, storozh y stanychnykh razezdov na Stepnoi Ukrainy Moskovskoho hosudarstva. URL: https://runivers.ru/mp/maps-detail.php?ID=594140&SECTION_ID=8212 (дата звернення: 11.10.2024 р.).

45. Chyruk S.V. Kozatski vytoky Dnipra (misto trokh pereprav). Vyd. druhe, dopovnene. D.: Herda, 2023. 112 s.

46. Yavornytskyi D.I. Dniprovi porohy. Dnipropetrovsk: Promin, 1989. 142 s.

47. Yavornytskyi D.I. Istoriia zaporozkykh kozakiv: V 3 t. K.: Naukova Dumka, 1991. T. 3. 560 s.

48. Yavornytskyi D.I. Tvory u 20 tomakh. K. – Zaporizhzhia: Tandem-U, 2005. T. 2. 383 s.

49. Yavornytskyi D.I. Tvory u 20 tomakh. K. – Zaporizhzhia: Tandem-U, 2008. T. 3, kn. 1. 492 s.

Рисунок 1. Фрагмент «Карты реки Днепра от линии Украинской до Малышевских островов с показанием учрежденных фарпостов и ретранжаментов», 1738 рік

L – Новий Кодак; K – редут Кодацький; I – редут Протовчанський [25].

Рис. 2. Фрагмент «Карты реки Днепра от линии Украинской до Малышевских островов с показанием учрежденных фарпостов и ретранжаментов», 1738 рік

М – ретраншемент Усть-Самарський; N – редут Миколаївський;

О – ретраншемент Старосамарський (Стара Самара, Богородичне);

Р – ретраншемент Самарський (Самара, Піщана Самара, Верхня Самара); Q – шанець Кільчень (Кільченський) [25].

Рис. 3. Фрагмент сторінки з Атласу Катеринославського намісництва 1795 року [4].

Рис. 4. Фрагмент плану Самарського ретраншементу 1769 року [34]

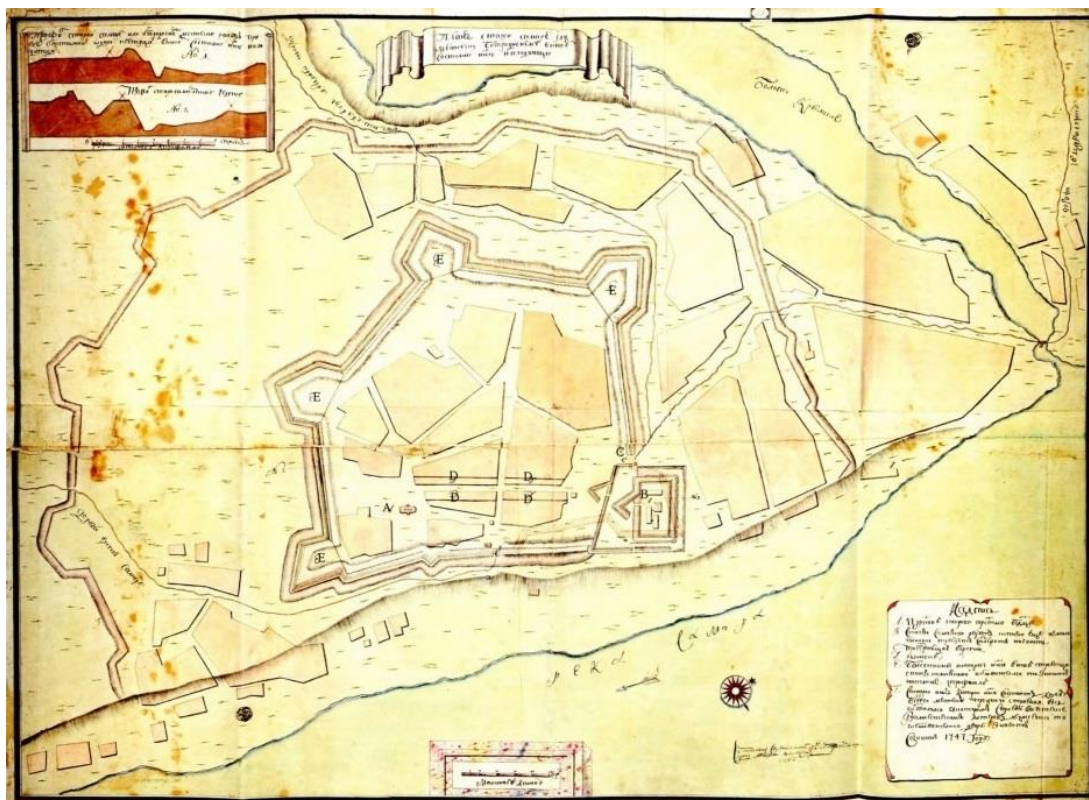

Рис. 5. План Старої Самари 1741 року [16, с. 324].

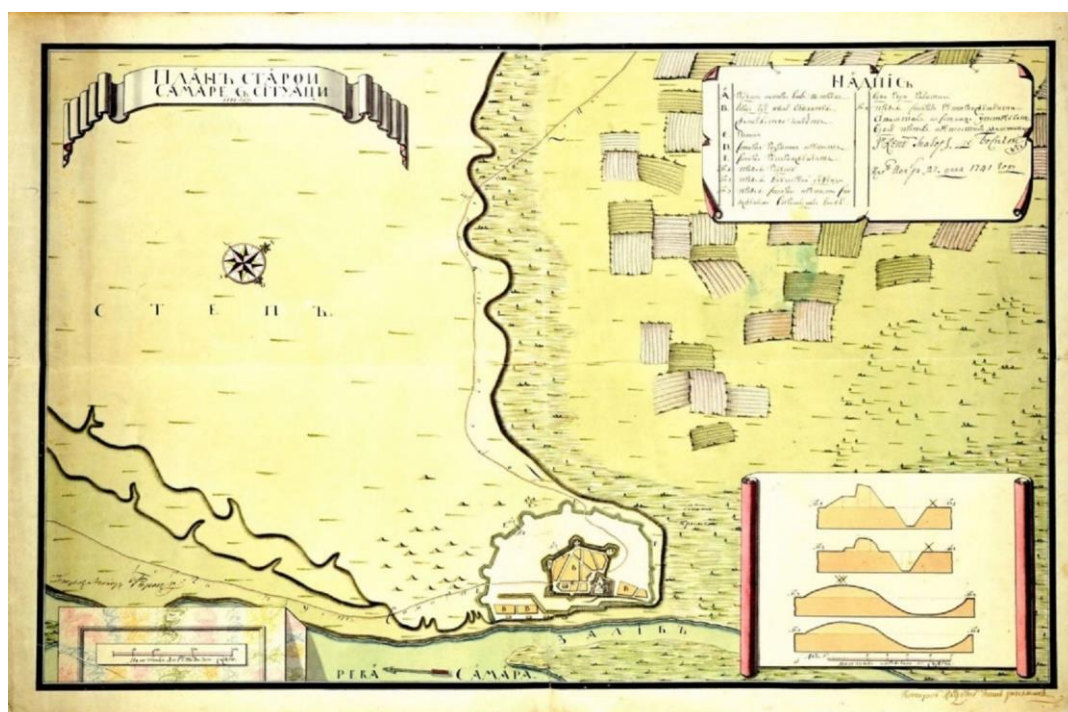

Рис. 6. «План Старой Самаре, или местечку Богородичному, в каковом состоянии н[ы]не находитца», 1747 рік [16, с. 322].

Рис. 7. Фрагмент карти Усть-Самарського ретраншементу 1736 року

1 – ретраншемент Усть-Самарський; 2 – «перевоз летнеи»;

3 – «перевоз вешней во время разлития вод» [24].

Рис. 8. Фрагмент карти річки Дніпра 1740 року

1 – ретраншемент Усть-Самарський; 2 – усть-самарська переправа [26].

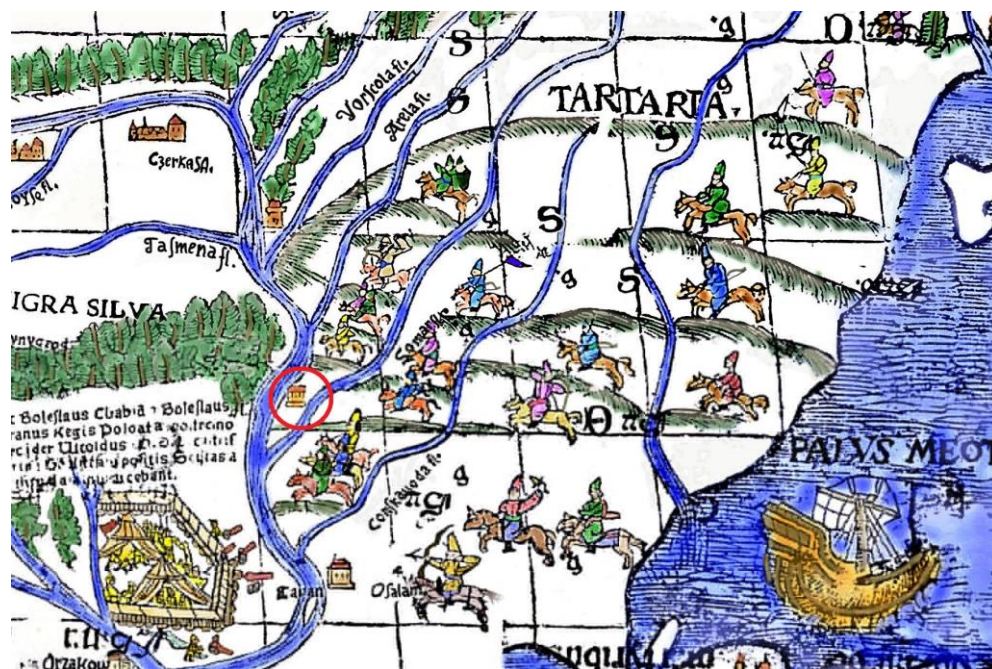

Рис. 9. Фрагмент карти Південної Сарматії Бернарда Ваповського 1526–1528 років [18].

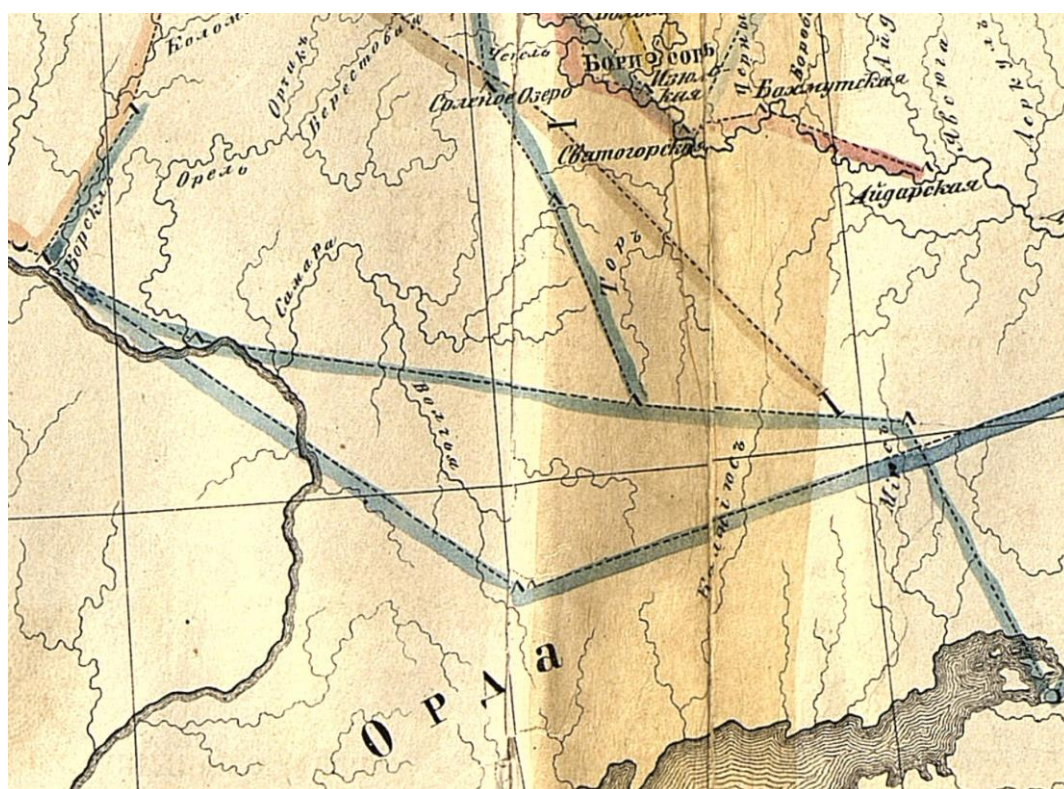

Рис. 10. Фрагмент «Чертежа городов, сторож и станичных разъездов...» [44].

